

Samfundsfaglige færdigheder, kritisk tænkning og deltagelse i det demokratiske samfund

JONAS LIEBERKIND

Abstract

Formålet med denne artikel er på baggrund af International Civic and Citizenship Education Study (ICCS) at give en karakteristik af elevernes samfundsfaglige forudsætninger, deres politiske engagement og mulighedsbetingelserne for deres videre politiske og demokratiske dannelse. ICCS er et internationalt komparativt studie af elever på 8. klassetrin, som giver en unik indsigt i unge som elever og borgere og desuden i forskellige landes skolesystemer med hensyn til civic and citizenship education. ICCS dækker således skolens samlede virke med hensyn til at forberede eleverne til et liv i et demokratisk samfund. Der er dog et fag i skolen, som studiet i særlig grad relaterer sig til, nemlig samfundsfag.

Denne artikel vil lægge vægt på eleverne både som lærende pædagogiske subjekter og som unge politiske subjekter. Det pædagogiske subjekt skal her forstås som en elev, der via undervisning og skolen tilegner sig samfundsfaglige færdigheder, kritisk tænkning og forudsætninger for deltagelse i samfundet, som det hedder i formålsbeskrivelsen for samfundsfag. Eleven som subjekt for læring, undervisning og skole. Det politiske subjekt er derimod en ung borger, der allerede har viden, er kritisk og engagerer sig i samfundet, og som fortsat vil erfare og udvikle disse ved at gøre sin viden, kritik og politiske udtryk gældende. Det er i spændet mellem eleven som et pædagogisk subjekt og den unge borger som et politisk subjekt, at artiklen vil karakterisere elevernes forudsætninger og mulighedsbetingelser.

ICCS afslører en tankevækkende udvikling blandt eleverne, som

efterlader skolen og særligt samfundsfag med en række påtrængende og ofte oversete problemstillinger, som bør, vil jeg her argumentere for, adresseres fagligt og kvalificeres didaktisk. Artiklen vil beskrive, hvordan de danske elever udvikler en særlig reserveret politisk og demokratisk attitude, en attitude som skærpes og intensiveres i disse år.

Indledning

Skolen, fagene og særligt samfundsfag varetager en række tvær-curriculære opgaver, som rækker ud over de fagspecifikke formål. Dette indebærer, at eleven ikke kun kan opfattes som et lærende pædagogisk subjekt, der ud fra sine kognitive, psykologiske og sociale dispositioner skal tilegne sig kompetencer inden for et givent fags formål. Ifølge skolens formål er eleven også – hvad jeg her vil beskrive som – et *politisk subjekt* (Rancière 2010 s. 221; Lieberkind 2021b), der gør sig politiske og demokratiske erfaringer i og uden for skolen, og som tilmed har holdninger og værdier, som baserer sig på disse erfaringer. I formålsparagraffen beskrives dette subjekt som en ung borger, der skal forberedes til ”*deltagelse, medansvar, rettigheder og pligter i et samfund med frihed og folkestyre*” (folkeskoleloven 2024 § 1, stk. 3). Skolen skal dog ikke kun forberede. Den skal også udgøre en demokratisk kontekst, som er ”*præget af åndsfrihed, ligestyrelse og demokrati*” (folkeskoleloven 2024 § 1, stk. 3), hvori eleven kan gøre sig politiske og demokratiske erfaringer. Inden for samfundsfag er det politiske subjekt defineret ved, at det har samfundsfaglig viden, og at det tænker kritisk, har et demokratisk værdigrundlag og deltager aktivt i samfundet (UVM 2019).

Den tyske filosof Hannah Arendt beskrev børn og unge som et udtryk for en *ny begyndelse*. Hun henviser hermed til, at de har andre forudsætninger og mulighedsbetingelser for at være og blive borgere end den forrige generation (Arendt 2017). I den forstand er de ikke kun pædagogiske subjekter, som skal tage ved lære af de tidligere generationers værdier og via fag, didaktik og undervisning tilegne sig disse. De nye generationer besidder også selv en viden om verden og gør sig anderledes erfaringer i samfundet, ligesom de har politiske og demokratiske indstillinger, som modsvarer deres generation. Eleverne har kort sagt nogle andre forudsætninger og muligheder for at være og blive politiske subjekter i et demokratisk samfund end

de ældre generationer. Det er netop disse anderledes erfaringer og nye begyndelser, som skal inddrages, reflekteres og dannes i kraft af skolens, fagenes og samfundsfags opgave med at realisere disse faglige og tvær-curriulære formål.

Vil man som lærer udvikle og kvalificere sin undervisning, er det som bekendt ikke kun et spørgsmål om fagets indhold. Det handler også om at kende og forstå sine elever ud fra deres forudsætninger og betingelser. Man skal forstå dem som lærende og pædagogiske subjekter, herunder som kognitive, sociale og psykologiske individer, men man skal også lære dem at kende dem som politiske subjekter. For at skabe samfundsvidende, aktive deltagende og demokratiske borgere, skal man have indsigt i den unge generations forudsætninger og muligheder for at være og blive politiske subjekter.

Formålet med denne artikel er på baggrund af *International Civic and Citizenship Education Study* (ICCS) at give en karakteristik af eleverne i spændet mellem det at være et pædagogisk subjekt for skolen og den samfundsorienterende undervisning og at blive et politisk subjekt for et demokratisk samfund. Udgangspunktet for artiklen er, at der er meget lidt systematisk dansk forskning, som kan sige noget om forholdet mellem fagdidaktik og demokratisk dannelse (Haas & Matthiesen 2020), og at forskning peger på, at lærerne i tilrettelæggelsen af undervisningen kun i meget begrænset omfang fokuserer på og inddrager eleven som et politisk subjekt (Lieberkind 2015, 2020). Det spørgsmål, som jeg med denne artikel ønsker at besvare, er, hvilke samfundsfaglige og demokratiske forudsætninger eleverne i 8. klasse har for at være og blive borgere i et demokratisk samfund? Eller mere filosofisk formuleret: Hvori består demokratiets nye begyndelser?

International Civic and Citizenship Education Study

ICCS er det største internationale studie af unges samfundsfaglige færdigheder, politiske engagement og demokratiske dannelse (Bruun & Lieberkind 2023; Schulz et al. 2023). ICCS undersøger, analyserer og monitorerer 8.-klasseelever i spændet mellem at være et pædagogisk subjekt inden for det samfundsfaglige område (eleven) og et politisk subjekt, som allerede har udviklet og fortsat udvikler sine indstillinger til sig selv, andre og det demokratiske samfund (den unge borger). ICCS er såle-

des både en skoleundersøgelse, der interesserer sig for elever og skolekontekster, og et ungdomssociologisk studie, som undersøger unges oplevelser, værdier og indstillinger til omverdenen.

ICCS har været gennemført tre gange. Første gang i 2009, anden gang i 2016 og nu for tredje gang i foråret 2022. I 2022 deltog 23 lande, hvoraf der indgår to tyske delstater. Landene er hovedsagelig fra Europa, hvilket giver et helt unikt grundlag for at sammenligne med lande inden for et geografisk afgrænset område. Der deltog mere end 82.000 elever fordelt på mere end 3.400 skoler. I Danmark deltog 4769 elever fra 249 klasser fordelt på 134 skoler over hele landet (Bruun & Lieberkind 2023).

I et internationalt komparativt perspektiv kan ICCS således skabe viden om elevernes politiske og demokratiske attituder. En vigtig del af dette består i at identificere en række af de barrierer og muligheder, som kendetegner skoler, klasserum og undervisning på tværs af lande med hensyn til at forberede unge borgere til demokrati. Attitude henviser i denne sammenhæng til, at eleverne allerede har erfaringer fra deres baggrund, skole og samtidig, har selvstændige holdninger og værdier, og at de opfatter fremtiden ud fra både gode og bekymrende scenarier. Kort sagt, attitude dækker over alt det, som betinger og former unges indstillinger til sig selv, andre og samfundet som borgere i demokratiske samfund.

Artiklen vil konkludere på baggrund af ICCS, at de danske elever har en bemærkelsesværdig reserveret attitude, og at denne reserverede attitude i disse år tilmed skærpes og potenteres.

Den reserverede borger

Når de danske elever kan beskrives som *reserverede* borgere, er det, som begrebet siger, fordi de har en tilbageholdende, afventende og afmålt attitude over for dem selv, andre og det demokratiske samfund som politiske subjekter (Lieberkind 2021a; Lieberkind & Bruun 2021b). I sammenligning med unge fra de fleste andre lande er de danske unge som udgangspunkt mere tilbageholdende med at involvere sig aktivt og at omsætte deres viden, erfaringer og holdninger i offentlige sfærer. Typisk er det ikke sådan, at lærerne på skolerne oplever deres elever. I klasserummet er de ofte villige til at diskutere politiske og sociale emner (Bruun & Lieberkind 2023 s. 102ff) – med det forbehold, at der vil være elever og grupper af elever, som ikke deltager.

I forskningen er der gjort forskellige refleksioner over denne tilbagetrukne politiske attitude blandt unge. Den amerikanske forsker Michael Schudson (1998) diskuterer således, hvad han kalder for den ”*monitorial citizen*”. Det er en borgertype, der har interesser og ressourcer til at deltage aktivt i samfundet, men som ikke vælger at handle aktivt, og i stedet monitorerer den politiske situation. Særligt i den nordiske sammenhæng har man fundet empirisk belæg for at tale om lignende borgertyper (Hooghe & Dejaeghere 2007). En række svenske forskere beskriver således de unge svenskere som ”*standby citizens*” (Amnå & Ekman 2014; Sveningsson 2016). Her er analysen igen, at de unge borgere umiddelbart fremstår politisk passive og tilbageholdende, men at de samtidig er kompetente, interesserede og ikke mindst beredte, hvis den politiske situation skulle kræve handling af dem. Ligesom analysen af den reserverede borger (Lieberkind & Bruun, 2021b) demonstrerer disse studier, at de unges politiske og demokratiske engagement snarere er rettet mod, hvad man med den canadiske chicago-sociolog Erving Goffman (1959) kunne beskrive som deres mere private *backstage* end den demokratiske offentligheds *frontstage*.

Elevernes tilbageholdende og reserverede attitude kommer netop til udtryk som en klar adskillelse mellem den ofte mere private, trygge og intime ”*backstage*” (Goffman 1959 s. 112) og en mere offentlig og krævende ”*frontstage*” (Goffman 1959 s. 107), hvor den enkelte skal efterleve en række standardiserede ydre krav. For de fleste elever er klasserummet en relativt tryk scene, en *backstage*, hvor de oplever relationen til kammeraterne og lærerne som gode, og hvor de oplever, at de i høj grad kan give deres meninger til kende (Bruun & Lieberkind, 2023 s. 93ff). Omvendt oplever eleverne samfundet og det store politiske fællesskab som en utryk og udfordrende *frontstage*, hvor de kun i lav grad forventer at deltage i konventionelle og ukonventionelle politiske aktiviteter (Bruun & Lieberkind 2023 s. 26ff; Lieberkind 2021a).

Inden for forskningen om unges politiske deltagelse skelnes der mellem forskellige deltagelses- og aktivitetsformer. De to meste gennemgående deltagelsesformer er den konventionelle, hvor de unge bakker op om det formelle demokrati og demokratiets institutioner, og den ukonventionelle, hvor de unge på eget initiativ, via bevægelser eller i grupper deltager i kampagner og demonstrationer for eller imod politiske sager.

De danske unge er imidlertid vanskelige at placere inden for disse deltagelsesformer, som begge udspiller sig i den offentlige frontstage. I sammenligning med andre unge er de netop reserverede, for så vidt at de i højere grad trækker sig fra de offentlige scener og hellere engagerer sig i politiske samtaler backstage med klassekammerater og lærere, og som vi skal se senere, med venner og familier. For de reserverede danske elever er der således en bemærkelsesværdig stor forskel mellem at engagere sig politisk backstage og frontstage.

Skolekontekst og færdigheder

Da samtidsorientering blev indført som et obligatorisk fag med folkeskoleloven fra 1975, var det et resultat af en kompliceret proces (Struwe 1977). Det nye blev blandt andet, at faget skulle fokusere på ”*det nutidige samfunds konflikter*” (UVM 1977). Det refererede ikke bare til de gamle orienteringsfags behandling af nutiden, men var ”*en politisk orientering på fagligt grundlag*” (Struwe 1977 s. 82). Samfundsorientering havde således fået et større fokus på samtidens politiske konflikter (Christensen 2015a) og en mere kritisk tilgang til samfundet (Jakobsen 2024), ligesom det i høj grad var et resultat af tidens politiserende vinde. Eleverne skulle blandt andet have kendskab til ukonventionelle politiske deltagelsesformer, herunder ”*Protestmøder, demonstrationer, strejker og lock-out. Slumstorm, besættelse*” (UVM 1977 s. 40), og hvordan ”*eleven bliver opmærksom på muligheden for at øve indflydelse*” (UVM 1977 s. 34).

Gradvist blev det mere politiske, konfliktorienterede og de ukonventionelle politiske deltagelsesformer nedtonet, og der kom større fokus på hverdagslivet, evne til at analysere og vurdere og ”*lyst til at arbejde videre med samfundsspørgsmål som aktive borgere*” (UVM, 1987 s. 8). Med den nye formulering af *Samfundsfag* (UVM 1995), som kom ind med skoleloven fra 1993, skulle undervisningen have en stærkere normativ og mindre politiserende forankring, og som det senere hedder: ”*Eleverne skal forholde sig til demokratiske grundværdier og spilleregler*” (UVM 2019 stk. 3). I takt med at det samfundskritiske nedtones og det aktive politiske konfliktperspektiv glider ud, erstattes det med værdier, spilleregler og hverdag og med et stadig stærkere og mere struktureret fokus på viden og færdigheder (Christensen 2015b; Jakobsen 2011; Jakobsen 2024). Også

ICCS kan demonstrere, at det øgede fokus på værdigrundlag og færdigheder sætter sig igennem blandt eleverne op gennem tiden, og at konfliktperspektivet, det politiserende og de ukonventionelle elementer glider i baggrunden.

ICCS består af en ganske omfattende kognitiv test med 121 forskellige opgaver, som tester elevernes samfundsfaglige kundskaber, færdigheder og forståelser (Bruun & Lieberkind 2023; Schulz et al. 2023). Testen afspejler på mange niveauer de videns- og færdighedsmål, som forventes af elever i samfundsfag i 8. og 9. klasse. Testen gennemføres i foråret i det skoleår, hvor eleverne i 8. klasse for første gang får samfundsfag, og altså er et godt stykke inde i forløbet.

Testresultater omregnes til skalapoint, som i 2009 blev sat til et internationalt gennemsnit på 500 med en standardafvigelse på 100. Det betyder, at langt størstedelen af eleverne placerer sig inden for +/- 100 skalapoint af et givent lands gennemsnit. Det er grundlæggende den samme metode, som anvendes i PISA, TIMMS, PEARLS og lignende internationale undersøgelser.

De danske resultater i ICCS 2022 er som i de foregående studier ganske imponerende (Tabel 1). I den europæiske sammenligning opnår de danske elever det næstbedste resultat kun overgået af Sverige. Da der ikke er en signifikant forskel mellem Sverige og Danmark, er det ikke muligt at skelne mellem de to landes resultater. Man må således konstatere, at de danske elever har overordentlig gode samfundsfaglige færdigheder for denne aldersgruppe og ganske solide forudsætninger for at bygge videre på deres forståelse af politik, samfund og demokrati.

Når den unge danske reserverede borger netop er kompetent og har solide demokratiske ressourcer, skyldes det blandt andet, at de har endog ganske gode samfundsfaglige færdigheder. Dette resultat skyldes i høj grad den danske skole og lærernes arbejde med samfundsfaglige perspektiver og emner. Forskellige studier viser, at dette er en helt afgørende forudsætning for elevernes demokratiske dannelse (Reichert & Torney-Purta 2018).

Men, for der et *men* i denne sammenhæng, måske ligefrem et stort men. Analyseres udviklingen af de danske elevers samfundsfaglige viden og færdigheder over tid, viser resultaterne, at der de seneste år har været et ganske markant tab af samfundsfaglige færdigheder blandt de danske elever.

Fra 2009, hvor testen første gang blev gennemført, til 2016 så man en generel stigning på tværs af landene i Europa herunder i Danmark. Fra 2016 til 2022 vender dette billede. I Danmark falder gennemsnittet af eleverne med 30 skalapoint, hvilket i denne type undersøgelser udgør et bekymrende stort fald (Tabel 2).

For at sætte resultatet i perspektiv, ser man et fald i PISA 2022 på henholdsvis 12 skalapoint for læsning og 20 skalapoint for matematik (Christensen, Beuchert & Rasmussen, 2023). Dette gav anledning til, at børne- og undervisningsministeren proklamerede sin dybe bekymring og et ønske om at lave nye læreplaner for folkeskolen (Politiken 2023). Det kan tilføjes, at samme minister kommenterede ICCS 2022: *"Undersøgelsen viser, at det generelt går godt med danske unges demokratiske dannelse"* (UVM.dk 2023). Dette illustrerer ikke bare alvoren i elevernes tab af samfundsfaglige kundskaber og færdigheder, men ligeledes de små fags og disse tvær-curriculære opgavers tvivlsomme status i uddannelsespolitikken.

Noget af denne tilbagegang, både hvad angår PISA og ICCS, kan forklares med corona. Langt fra alle elever havde i perioden op til undersøgelsen været kontinuerligt i skole. Imidlertid er faldet i ICCS' kognitive test så markant, at det langt fra kan forklare hele tilbagegangen. Ligesom det skal tages i betragtning, at ICCS' test også afspejler et tvær-curriculært pensum, som ikke på samme måde som dansk og matematik er knyttet til specifikke fag med mange ugentlige timer.

Et andet bemærkelsesværdigt resultat for de danske elever er, at forskellen mellem pigers og drenges samfundsfaglige færdigheder er stigende i pigernes favør (Tabel 3). Godt nok finder man større forskelle mellem piger og drenge i andre lande, men forøgelsen af forskellen fra 2009 til 2022 er blandt de største i Danmark. Det peger på, at der er en stigende forskel i drenges og pigers faglige interesser og forudsætninger, men også at elevernes forudsætninger for at opnå samfundsfaglig viden i disse år forandres.

Kigger man nærmere på den skolekontekst for politiske og demokratiske erfaringer, som eleverne opnår deres viden om sociale, politiske og demokratiske emner i, sker der en række tilsvarende ændringer. Som nævnt kommer de danske elever fra en oplevelse af et meget åbent klasserumsklima. Parallelt med tabet af samfundsfaglige færdigheder oplever eleverne, at

klasserumsmiljøet forandrer sig ved at blive mindre åbent over tid (Tabel 4). Og igen er det drengene, som har den mest skrøbelige position i klassen, når der udveksles meninger, eller når tidens politiske begivenheder sættes til diskussion (Bruun & Lieberkind 2023). Dette skal desuden ses i relation til, at de danske elever sammenlignet med andre elever herunder de svenske og norske oplever en meget lav medindflydelse på skolen (Bruun & Lieberkind 2023 s. 109ff; Lieberkind 2015). Elevernes lave medindflydelse er ikke et nyt fænomen, men synes snarere at være et særkende for den danske skoletradition, som er veldokumenteret i såvel historisk som empirisk forskning samt i de nationale trivselsmålinger (Coninck-Smith, Rasmussen, & Vyff, 2015; Jacobsen, Jensen, Madsen, Sylvestersen, & Vincent 2004; Lieberkind 2016).

Denne bekymrende udvikling ændrer ikke ved, at opkomsten og transformationen af samfundsfag overordnet set har bidraget til et øget fokus på samfundsfaglig viden og demokratiske værdier, som også ICCS dokumenterer. Dette sker i et åbent klasserumsmiljø, hvor eleverne har mulighed for at diskutere og at give deres meninger til kende. Hermed skal man dog også være opmærksom på, at samfundsfag skriver sig ind i en skolekontekst, hvor eleven kun i meget ringe grad oplever at have mulighed for at gøre sig reelle politiske og demokratiske erfaringer med fx medindflydelse på skolen. Nok er de vidende og giver deres meninger til kende, men omvendt har denne viden og disse meninger ingen politisk eller demokratisk betydning i klassen eller på skolen. Set fra et ungdomssociologisk perspektiv fremstår skolens demokratiske miljø og skolen som demokratisk erfaringskontekst, der skal være *”præget af åndsfrihed, ligeværd og demokrati”*, som ekstremt kompleks for de unge.

Den unge borger

Når faldet i de danske elevers samfundsfaglige viden og færdigheder er tankevækkende, skyldes det også, at resultaterne fra ICCS viser ansatserne til en mere gennemgående forandring af de unges demokratiske og politiske attitude. Det er altså ikke kun med hensyn til viden og færdigheder, at der kan identificeres sammensatte tendenser. Det viser sig også i de dimensioner ved samfundsfag og skolens tvær-curriculære opgaver, som rækker ud over de fagspecifikke kompetenceområder. Det er

– for at blive i terminologien – ikke kun eleverne som pædagogiske subjekter for viden og samfundsfaglig undervisning, som er udfordret, men også den del af skolens og de samfundsorienterende fags formål, som vedrører det at være og blive et politisk subjekt for et demokratisk samfund. I denne sammenhæng handler det som nævnt om, at den samfundsfaglige viden, kritiske tænkning og det demokratiske værdigrundlag også skal danne grundlag for en borger, som rent faktisk deltager og tager medansvar for et samfund med frihed og folkestyre.

En af hovedkonklusionerne i 2016 var, at unge blev mere og bedre demokratisk dannede over tid (Lieberkind & Bruun 2021a). *Verdensmestre i demokrati* lød overskrifterne i medierne. I 2022 ser vi, at kurverne begynder at vende den anden vej. Hermed kan man ikke entydigt konkludere, at eleverne bliver dårligere dannede, og alligevel er der en række tendenser, som bør tages alvorligt.

Blandt andet viser en række tendenser, at eleverne har faldende tillid til andre mennesker, at særligt drengene går mindre ind for ligestilling mellem kønnene, og at eleverne i mindre grad forventer at stemme til valg og særligt til EU-Parlamentsvalg. I det hele taget har eleverne over tid fået vanskeligere ved at identificere sig med den borgertype, som tillægger landets formelle demokrati og de konventionelle politiske deltagelsesformer værdi (Tabel 5) (Bruun & Lieberkind 2023, 2024).

Når dette ikke kan udlægges entydigt, skyldes det, at de mange faldende danske resultater i sammenligning med andre mange europæiske lande stadig er på høje niveauer, og at danske elever på nogle få områder har opnået bedre resultater end tidligere.

På trods af tidens mange populistiske og polariserende fænomener samt de mange bemærkelsesværdige pandemiske, økonomiske og demografiske tendenser, som fra forskellige fronter udfordrer det politiske system, er der stadig, hvis ikke en stigende, tillid til systemet herunder til regeringen, parlamentet og domstolene. Dette viser sig også ved, at de danske elever ligger markant over det europæiske gennemsnit, når det undersøges, hvor tilfredse de er med landets politiske system, og omvendt ligger markant under det europæiske gennemsnit, når der spørges til deres kritik af det politiske system (Bruun & Lieberkind, 2023 s. 83ff). Det er ligeledes interessant at se, at gennemsnittet af de danske elever er dem, som har de absolut

mindst kritiske opfattelser af EU's institutioner, fx at EU koster for mange penge, EU's politik påvirkes af de rigeste medlemslande, EU's politik er langsommelig, og EU styres af embedsmænd og ikke af valgte borgere (Bruun & Lieberkind 2024 s. 35ff). EU er en del af samfundsfags kompetenceområder.

I det hele taget er der mange resultater, som indikerer, at eleverne er tilfredse med de politiske systemer, som de er underlagt, ligesom de ikke har stor hang til at anlægge en kritisk indstilling på samme niveau som mange andre elever fra europæiske lande.

Formodentlig hænger det samme med, hvilket også mine kvalitative studier bekræfter, at de altovervejende oplever, at de ikke har noget at udsætte på velfærdsstaten, myndighederne og systemet. Som en række 9.-klasseelever fra forskellige boligsociale områder konstaterer (disse elever er en del af den population, som ICCS repræsenterer, blot er interviewene gennemført et halvt år senere end ICCs', hvorfor eleverne nu går i 9. klasse).

”Det er bare, fordi jeg er ret stolt af det samfund, vi har, og det betyder meget for mig.”

”Det fungerer jo bare. Og ja så, det er jo bare vigtigt for et land, at samfundet er godt, og at det fungerer, hvor alle har det godt. Sådan der, det fungerer bare i Danmark, så jeg tænker ikke så meget på det.”

”For det første er jeg meget taknemlig over det samfund, vi har, og de vilkår, det har givet mig og mine kammerater og min familie. Jeg tror ikke, jeg ville have haft det liv, jeg har i dag, hvis jeg var vokset op i et andet land.”

Dette stemmer overens med, at de danske elever i ICCS også er blandt dem, som er mindst bekymrede over verdens fremtid på en række niveauer (voldelige konflikter, fattigdom, arbejdsløshed, overbefolkning, sygdomme, finanskriser mv.).

Den store tillid til det danske demokrati, EU og fremtiden synes at kontrastere de mange bekymrende resultater. Alligevel må man i et samfundsfagligt perspektiv reflektere over, hvordan det står til med målet om at udvikle elevernes kritiske tænkning ikke mindst i en tid præget af anti-demokratiske be-

vægelser, krig, klimakrise, polarisering etc. I den forrige udgave af POLIS er der en grundig diskussion af kritikbegrebet i et didaktisk perspektiv. Også her finder man belæg for, at den kritiske tænkning er udfordret og kræver en revitalisering inden for samfundsfag (Jørgensen, Jakobsen, & Hansen 2024; Jakobsen 2024).

En anden afgørende og lige så sammensat tendens blandt de unge danske borgere består i, at de i stigende grad taler med hinanden uden for skolen og i særlig grad med deres forældre om politiske og sociale emner (Tabel 5). Den reserverede borgers tilbøjelighed til at vælge sin trygge backstage, når man engagerer sig politisk og demokratisk, synes kun at blive større over tid. De danske elever er ikke alene blandt de elever fra lande, som hyppigst har politiske samtaler i nære og trykke omgivelser, men de er også blandt dem, der siden 2009 har øget frekvensen af disse samtaler mest. Sættes denne udvikling op imod deres oplevelse af klasserummet, som vi så tidligere, peger resultaterne på, at de politiske diskussioner og meningsudvekslinger i stigende grad situeres backstage i nære og trygge omgivelser, og at de samtidig forskydes fra klasserummet og hjem i familien. Det er, som om skolen og undervisningen mister momentum i forhold til 1970'ernes ambition om at være et sted for politiske udvekslinger.

Måske mest bevægelsesværdigt – og på trods af det stigende engagement i politiske samtaler – er der stadig ikke indikationer på, at det påvirker elevernes indstilling til at deltage aktivt i samfundet. Tværtimod. På frontstage-niveauet i det offentlige politiske fællesskab bliver elevernes tilbageholdende og reserverede attitude derimod intensiveret.

Siden 2009 har ICCS undersøgt elevernes identifikation med den involverede borger. I ICCS er den involverede borger defineret ud fra, i hvilken grad eleverne forventer at deltage i ukonventionelle politiske aktiviteter såsom fredelige protester og forskellige politiske aktiviteter mod uretfærdige love og til fordel for menneskerettigheder og mennesker i lokalsamfundet mv. Den involverede borger er i modsætning til den konventionelle borger en borger, der aktivt og på eget initiativ eller initiativer i civilsamfundet ønsker at deltage i ukonventionelle politiske aktiviteter. Ofte er det lokale og globale enkeltsager, der engagerer den involverede borger snarere end partipolitiske programmer (Lieberkind 2021a s. 72ff).

I alle de år de danske elever har deltaget i ICCS, har de fået undersøgelsens absolut laveste resultat med hensyn til deres identifikation med den involverede borger. Gennemsnittet af de danske elever placerer sig ikke bare under det europæiske gennemsnit, herunder Norge og Sverige, men deres forventninger om at involvere sig er stadig i frit fald (Tabel 5). Også i det kvalitative materiale er der mange begrundelser blandt 9.-klasseleverne for ikke at involvere sig aktivt:

”Jeg kan godt lide at følge med, men jeg føler ikke selv, at jeg vil kunne bidrage synderlig meget med noget.”

»Ja. Jeg bliver nok provokeret af uvidenhed. Altså fx når folk demonstrerer, og det så ender i vold og hærværk og alt sådan noget. Det provokerer mig virkelig meget.”

”Min morfar han skælder mig ud, hver gang vi er sammen, hvorfor der ikke er nogen unge, der gør oprør, ligesom vi [han] gjorde. Altså det forstår jeg heller ikke.”

Den reserverede borgers mærkværdige diskrepans mellem backstage og frontstage bliver tilsyneladende kun større.

Konklusion

Vi er i disse år vidner til, at de danske unges reserverede politiske og demokratiske attitude skærpes og potenseres. På baggrund af ICCS kan man identificere en række bekymrende tendenser, som indikerer, at skolens og undervisningens lærings- og erfaringsrum for samfundsfaglig viden og demokratiske dannelse mister momentum og fortættes. Ikke mindst er det tankevækkende, at eleverne taber samfundsfaglige færdigheder, at klasserummet opleves som mindre åbent og debatsstimulerende, og at eleverne i mindre grad identificerer sig med både konventionelle og ukonventionelle deltagesformer.

På denne baggrund man kan ikke entydigt konkludere, at eleverne mister politisk engagement og demokratisk dannelse. Eleverne har stadig solide demokratiske kompetencer, ressourcer og interesser, ligesom deres tillid til det politiske og demokratiske system er stor. De ønsker fortsat at diskutere i forbindelse med undervisningen, om end de oplever, at det bliver vanskeligere, og har i stigende grad samtaler med venner

og familie om sociale og politiske emner. Forandringerne består i, at skolens og undervisningens lærings- og erfaringsrum ændrer karakter, og at elevernes reservede attitude i disse år bliver mere vidtgående.

Det er i denne sammenhæng, man må spørge til, hvorvidt elevernes reservede attitude matcher skolens og særligt samfundsfags såvel faglige som tvær-curriculære formål om at skabe vidende, kritiske og aktivt deltagende demokratiske borgere. ICCS rejser kort sagt en række spørgsmål, som man med fordel kan adressere holdt op imod skolens demokratiserende ”virke”, som det hedder i formålsparagraffen og specifikt i forbindelse med tilrettelæggelsen af samfundsundervisningen. Jeg vil i denne sammenhæng fremhæve fire forhold og argumentere for, at de kræver yderligere diskussion og didaktisk kvalificering.

For det første og helt oplagt bør det tages alvorligt, at de danske elever taber samfundsfaglig viden og færdigheder. Dette må ikke forstås som endnu en agitation for nationale trin- og slutmål, tværtimod. Jeg vil argumentere for, at de faglige mål inden for de samfundsorienterende fag må tænkes i nær sammenhæng med skolen som en demokratisk erfaringskontekst og et åbent klasserumsmiljø. Vi ved, at stadig flere elever oplever klasserummet som mindre åbent, og vi ved, at bestemte elever og herunder et flertal af drenge har usikre positioner i klasserummet, når den samfundsfaglige viden sættes i spil, og når meninger udlægges og begrundes. Meget forskning peger på, at der er en sammenhæng mellem samfundsfaglige færdigheder og et åbent klasserumsmiljø (Campbell 2008; Persson 2015).

Dette leder over i mit andet forhold, nemlig at skolen og den samfundsorienterende undervisning er tilbøjelig til at overse eleven, hvilket jeg i denne artikel har beskrevet som et politisk subjekt. Dette forhold er tæt forbundet med spørgsmålet om skolen, klassen og undervisningen som en kontekst for politiske og demokratiske erfaringer. Man kan ikke klandre en undervisning for at privilegere eleven som pædagogisk subjekt for læring, og alligevel foreligger der en vigtig didaktisk opgave i at inddrage de unge borgers egne, anderledes og nye politiske erfaringer i undervisningen. Dette vil ikke alene aktivere eleverne som politisk subjekt og borger, men også muligheden for at relatere undervisningen til det politiske fællesskab uden for skolen. Med Hannah Arendt kunne man argumentere for, at netop den unge generation ligger inde med viden, erfaringer og

nye perspektiver på samfundet, som også kunne danne grundlag for kritisk tænkning, demokratiske værdier og aktiv politisk deltagelse. Den didaktiske opgave består her i at gøre elevernes forskellige baggrunde, erfaringer og perspektiver relevante for undervisningen og i at facilitere et klasserumsmiljø, som åbner for særegne udtryksformer snarere end at forklare, kategorisere og udlægge verden for dem, som den franske filosof Jacques Rancière (1991) ville sige. Her er det ikke nok blot at styrke fx den kritiske tænkning som et didaktisk ideal, som Jørgensen et al. (2024) og Jakobsen (2024) argumenterer for. Med Arendt in mente kan man sige, at skolen, undervisningen og læreren også bør udfordre opfattelsen af eleven som et subjekt, der endnu ikke besidder det, som demokratiet forudsætter (viden, kritisk tænkning og engagement). Denne didaktiske opgave er overordentlig påtrængende i netop Danmark (Lieberkind 2020).

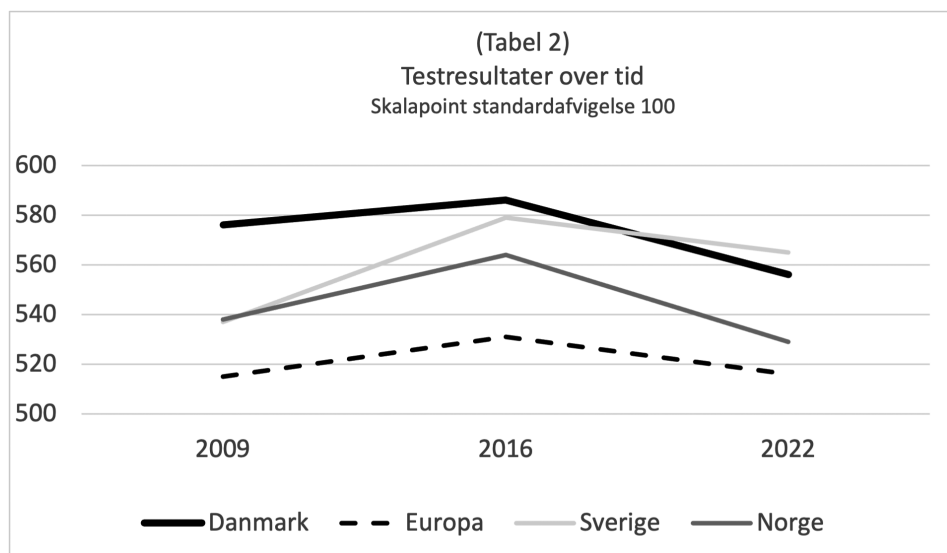
For det tredje vil jeg mene, at der er en vigtig didaktisk opgave forbundet med at bygge bro mellem skolens interne undervisning og didaktiske logikker og så de logikker, som det demokratiske samfund og den aktive demokratiske borger er funderet i. Elevernes intensiverede reserverede attitude er netop beskrivelsen af, hvordan afstanden mellem klasserummets let genkendelige og for mange trygge backstage og samfundets fremmede og sammensatte frontstage bliver større. I et perspektiv om demokratisk dannelse kan man frygte, at afstanden mellem de to scener, skolen og samfundet, er blevet uoverkommelig.

Det sidste forhold, som jeg vil fremhæve i denne sammenhæng, er drengenes samfundsfaglige forudsætninger og deres mulighedsbetingelser for politisk engagement og demokratisk dannelse. En lang række resultater i ICCS peger på, at drengene ikke bare har det fagligt vanskeligere i skolen end pigerne, hvilket vi ofte diskuterer, men også at de har andre betingelser for at være og blive demokratiske borgere. Denne forskel mellem kønnene, som allerede forekommer at have politisk effekt, kræver en didaktisk kvalificering.

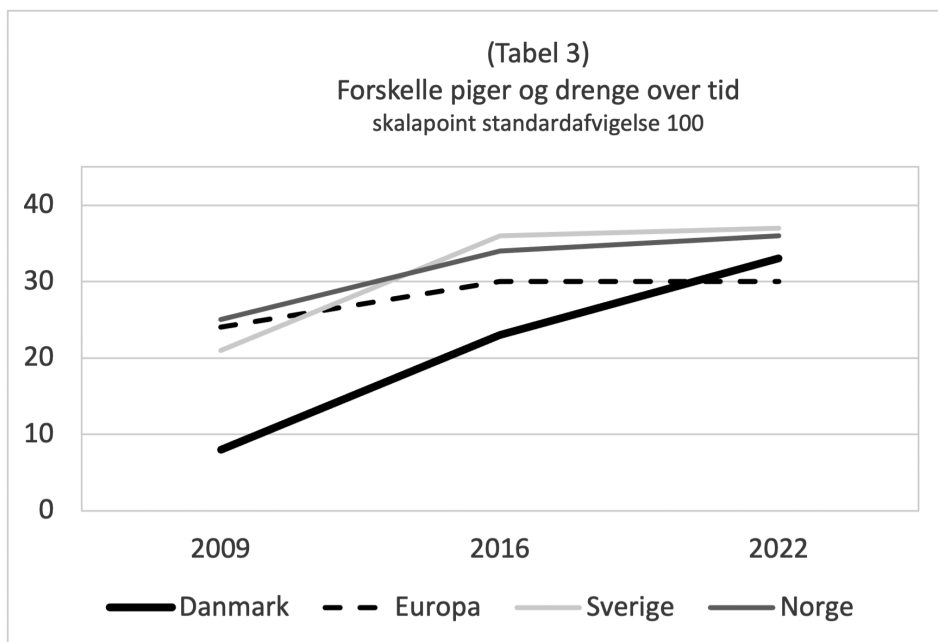
Tabeller

Land	Resultat	Forskel til europæisk gennemsnit
Sverige ²	565	53
Danmark	556	44
Polen	554	43
Estland	545	34
Schleswig-Holstein ^{1,5}	544	32
Kroatien ²	531	20
Norge ^{2,4}	529	18
Nordrhein-Westfalen ⁵	524	13
Italien	523	12
Spanien	510	-2
Litauen	509	-3
Holland ³	508	-3
Frankrig	508	-3
Slovenien	504	-7
Slovakiet	501	-10
Letland ²	490	-21
Malta	490	-22
Rumænien	470	-41
Serbien	464	-48
Cypern	459	-52
Bulgarien	456	-56
Gennemsnit	511	

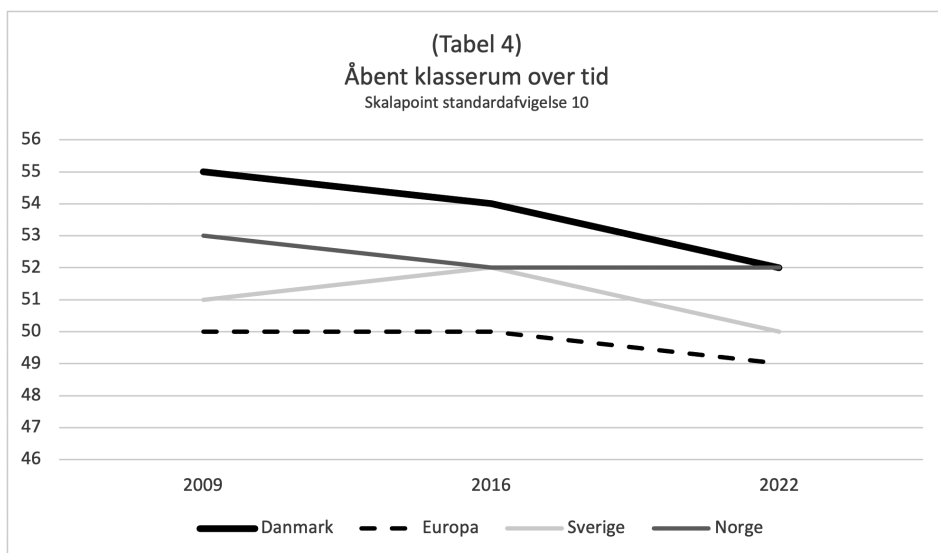
Tabel 1. Test af viden og færdigheder

Tabel 2. Testresultater over tid. Skalapoint standardafvigelse 100

Tabel 3. Forskelle piger og drenge over tid. Skalapoint standardafvigelse 100

Tabel 4. Åbent klasserum over tid. Skalapoint standardafvigelse 10

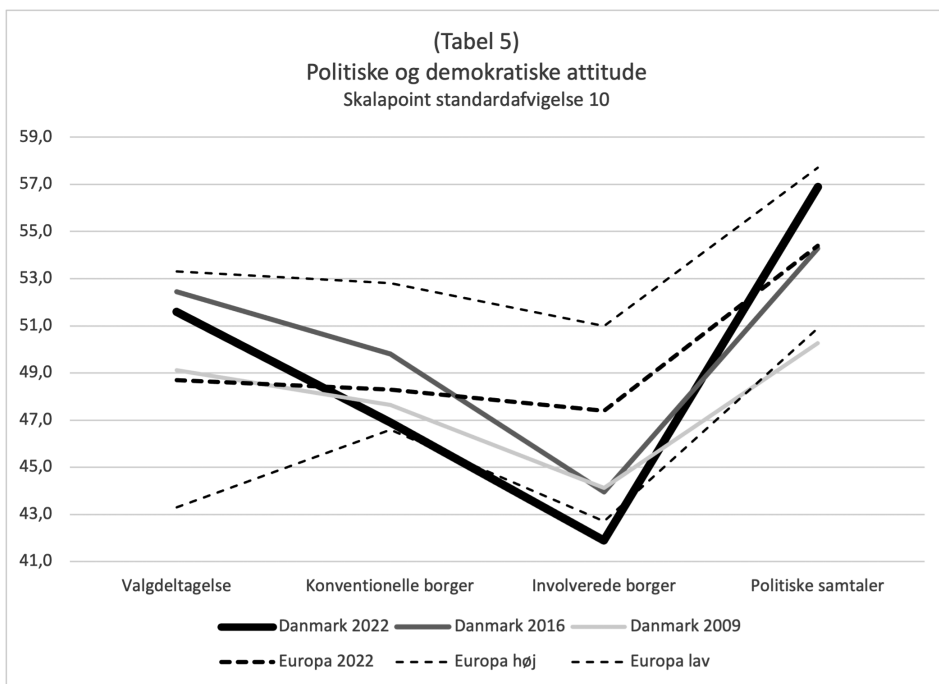

Table 5. Politiske og demokratiske attitdue. Skalapoint standardafvigelse 10

Litteratur

- Amnå, E., & Ekman, J. (2014). Standby citizens: diverse faces of political passivity. *European Political Science Review : EPSR*, 6(2), 261-281 doi:10.1017/S175577391300009X
- Arendt, H. (2017) *Menneskets vilkår*, København; Gyldendal.
- Bruun, J., & Lieberkind, J. (2023). *Viden, engagement og demokratisk dannelse i en krisetid. Hovedresultater af ICCS 2022*, København; Danmarks institut for Pædagogik og Uddannelse, Aarhus Universitet.
- Bruun, J., & Lieberkind, J. (2024) *Unge europæiske identitet. Det europæiske modul ICCS 2022*, København; Danmarks institut for Pædagogik og Uddannelse, Aarhus Universitet.
- Campbell, D.E. (2008). Voice in the Classroom: How an Open Classroom Climate Fosters Political Engagement Among Adolescents. *Political Behavior*, 30(4), 437-454. doi:10.1007/s11109-008-9063-z
- Christensen, A.S. (2015a). Demokrati- og medborgerskabsbegreber i grundskolens samfundsfag i Danmark, Norge, Sverige og Tyskland. *Norddidactica*, 2015:1, 64-92.
- Christensen, A.S. (2015b). Samtidsorientering og samfundsfag i folkeskolen 1975-2009. In T.S. Christensen (Ed.), *Fagdidaktik i samfundsfag* (s. 61-83), Frederiksberg: Frydenlund.
- Christensen, V.T., Beuchert, L., & Rasmussen, D. (2023). *PISA 2022 – Hovedrapport*, København; Det Nationale Forsknings- og Analysecenter for Velfærd.
- Coninck-Smith, N. d., Rasmussen, L.R., & Vyff, I. (2015). *Dansk skolehistorie*, Aarhus; Aarhus Universitetsforlag.
- Folkeskoleloven (2024). LBK nr. 90 af 29/01/2024. Bekendtgørelse af lov om folkeskolen.
- Goffman, E. (1959). *The presentation of self in everyday life*, New York; Anchor Books.
- Hooghe, M., & DeJaeghere, Y. (2007). Does the 'Monitorial Citizen' Exist? An Empirical Investigation into the Occurrence of Post-modern Forms of Citizenship in the Nordic Countries. *Scandinavian Political Studies*, 30(2), 249-271. doi:10.1111/j.1467-9477.2007.00180.x
- Haas, C., & Matthiesen, C. (2020). Indledning. In C. Haas & C. Matthiesen (Eds.), *Fagdidaktik og demokrati* (s. 9-26), Frederiksberg; Samfundslitteratur.
- Jacobsen, B., Jensen, F.T., Madsen, M.B., Sylvestersen, M., & Vincent, C. (2004). *Den vordende demokrat: en undersøgelse af skoleklassen som demokratisk lærested*, Århus; Aarhus Universitetsforlag.
- Jakobsen, C.L. (2011). *Samfundsfag i skolen: en undersøgelse af samfundsfag med fokus på demokratisk dannelse*, Aarhus; Via Systeme.
- Jakobsen, C.L. (2024). Samfundsfag og kritisk tænkning – kan samfundet være anderledes? *POLIS – tidsskrift for samfundsfagsdidaktik*, 5(7), 93-118.
- Jørgensen, M.D., Jakobsen, C.L., & Hansen, M. (2024). Kritisk tænkning i samfundsfag – fagdidaktiske problemstillinger i en skandinavisk kontekst. *POLIS – tidsskrift for samfundsfagsdidaktik*, 5(7), 119-148.
- Lieberkind, J. (2015). Democratic Experience and the Democratic Challenge: A Historical and Comparative Citizenship Education Study of Scandinavian Schools. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 59(6), 710-730. doi: 10.1080/00313831.2014.971862
- Lieberkind, J. (2016). Unge, mellem politik og dannelse. *Pædagogisk*

- psykologisk tidsskrift*, 60-73.
- Lieberkind, J. (2020). Democracy and togetherness: between students' educational and political status – a study of primary and lower secondary education in Denmark. *Multicultural Education Review*, 17-30. doi:10.1080/2005615X.2020.1720134
- Lieberkind, J. (2021a). Politisk deltagelse og den reserverede borger. In J. Lieberkind & J. Bruun (Eds.), *De unge borgere. Mellem demokratisk og politisk dannelse* (s. 59-82), Aarhus; Aarhus Universitetsforlag.
- Lieberkind, J. (2021b). Politisk dannelse som dissensus. In J. Lieberkind & J. Bruun (Eds.), *De unge borgere. Mellem demokratisk og politisk dannelse* (s. 223-244). Aarhus; Aarhus Universitetsforlag.
- Lieberkind, J., & Bruun, J. (2021a). *De unge borgere. Mellem demokratisk og politisk dannelse*, Aarhus; Aarhus Universitetsforlag.
- Lieberkind, J., & Bruun, J. (2021b). The Reserved Young Citizens of the Nordic Countries. In H. Biseth, B. Hoskins, & L. Huang (Eds.), *Northern Lights on Civic and Citizenship Education: A Cross-National Comparison of Nordic Data from ICCS* (s. 19-35). Cham: Springer International Publishing AG.
- Persson, M. (2015). Classroom Climate and Political Learning: Findings from a Swedish Panel Study and Comparative Data. *Political Psychology*, 36(5), 587-601. doi:https://doi.org/10.1111/pops.12179
- Politiken 2023: "Tesfaye: Danmark er ikke på højt nok niveau". 6. december 2023.
- Rancière, J. (1991). *The ignorant schoolmaster. Five Lessons in Intellectual Emancipation*, Stanford, California; Stanford University Press.
- Rancière, J. (2010). *Dissensus: on politics and aesthetics*, London; Bloomsbury.
- Reichert, F.C.J. & Torney-Purta, J. (2018), Profiles of Adolescents' Perceptions of Democratic Classroom Climate and Students' Influence: The Effect of School and Community Contexts. *Journal of Youth and Adolescence*, 47(6), 1279-1298. doi:10.1007/s10964-018-0831-8
- Schudson, M. (1998) *The good citizen: a history of American civic life*, New York; Martin Kessler Books.
- Schulz, W., Ainley, J., Fraillon, J., Losito, B., Agrusti, G., & Friedman, T. (2023). *Education for Citizenship in Times of Global Challenge: IEA International Civic and Citizenship Education Study 2022 International Report*, Amsterdam; IEA.
- Struwe, K. (1977). Samtidsorienterings tilblivelse, *Dansk Skolehistorie, Årbog 1977*(5), 65-89.
- Sveningsson, M. (2016). 'I Wouldn't Have What It Takes': Young Swedes' Understandings of Political Participation. *Young*, 24(2), 139-156. doi:10.1177/1103308815603305
- UVM (1977). *Samtidsorientering. Undervisningsvejledning for folkeskolen 3*, København; Undervisningsministeriet.
- UVM (1987). *Samtidsorientering. Undervisningsvejledning for folkeskolen 2*, København; Undervisningsministeriet.
- UVM (1995). *Samfundsfag. Faghæfte 5*, København; Undervisningsministeriet, Folkeskoleafdelingen.
- UVM (2019). *Samfundsfag. Faghæfte 2019*, København; Børne- og Undervisningsministeriet.
- UVM.dk (2023). Ny undersøgelse: Trods tilbagegang er danske elevers viden om politik og samfund stadig i verdensklasse. Børne- og Undervisningsministeriet. Nyhed. 28. november 2023.